

УДК 94:262.3:373.3(477-25) «186»

DOI: 10.26661/swfh-2018-51-023

Формування учительського корпусу початкових народних шкіл Київської єпархії на сторінках «Руководства для сельских пастырей» 60-років XIX ст.

М.М. Янчук

*Уманський державний педагогічний університет ім. Павла Тичини,
yanchymisha@ukr.net*

Ключові слова:

«Руководство для сельских пастырей», Київська єпархія, церковна преса, початкові народні школи, церковнопарафіяльні школи, спостерігач церковних сільських шкіл.

Стаття присвячена аналізу публікацій про учителювання та завідування початковими народними школами православного сільського духовенства, які з'явилися на сторінках церковного періодичного видання «Руководство для сельских пастырей» у 1860-х роках. Показано, що православне духовенство Київської єпархії мало незаперечні успіхи у поширенні початкової освіти: кількість відкритих ним парафіяльних шкіл і чисельність залучених учнів значно переважали відповідні показники державних шкіл. Освітня політика і практична діяльність духовенства в освітній сфері у 60-ті роки XIX ст. схвалювалась суспільними колами, але існували побоювання в учительській спроможності сільських парафіяльних священнослужителів, які мали освіту духовних семінарій і спеціально до учителювання не готувалися. Такі перестороги були причиною дискусій про участь парафіяльного духовенства в освіті своєї пастви.

Як показують вивчені і цитовані у статті публікації єпархіального щотижневика, за питанням про виконання учительських обов'язків сільським духовенством стояла інша проблема – про відомче підпорядкування початкової народної освіти. На хвилі ліберальних суспільних реформ 60-х років XIX ст. освітня активність православного духовенства набула схвалення та визнання, під знаком чого публікувались матеріали навіть дискусійного характеру. Тобто сама постановка питання про учителювання духовенства набувала риторичного звучання, а зазначення тимчасовості такого його вирішення виглядало не дуже переконливим.

Зазначається, що щотижневик «Руководство для сельских пастырей» потребує комплексного аналізу за усі роки його існування (1860-1917), так як був одним із засобів впливу на формування громадської думки широкою аудиторії та є досить інформативним джерелом вивчення культурно-освітнянської діяльності Православної церкви.

Formation of Teaching Corps of Folk Elementary Schools of the Kyiv Diocese on the pages of the «Guidebook for Village Pastors» in the 1860s

M. Yanchuk

Pavlo Tychnya Uman State Pedagogical University

Key words:

«Guidebook for Village Pastors», Kyiv diocese, church press, elementary folk schools, church parish schools, observer of church village schools.

The article deals with the analysis of publications on the teaching and superintendence of the elementary folk schools of the Orthodox rural clergy, which appeared on the pages of the church periodical «Guidebook for Village Pastors» in the 1860s. It was shown that the Orthodox clergy of the Kyiv diocese had undeniable successes in the distribution of elementary education: the number of parish schools opened by them and the number of students involved, significantly exceeded the corresponding indicators of public schools. The educational policy and practical activity of the clergy in the educational sphere in the 1860s were approved by the society, but there were concerns about the teaching ability of village parish priests who got their education of theological seminaries and were not prepared specifically for teaching. Such

warnings were the reason for discussions about the participation of the parish clergy in the education of their people.

According to the study of the eparchial weekly publications, cited in the article, the fulfillment of teaching duties by the rural clergy had a global problem, namely the departmental subordination of elementary education. On the back of liberal social reforms of the 1860s the educational activity of the Orthodox clergy has gained approval and recognition, under the sign of which even the materials of polemic character were published. That is, the very statement of the question of teaching the clergy acquired a rhetorical meaning, and the indication of the temporality of such a solution seemed not very convincing. It is noted that the weekly «Guidebook for Village Pastors» needs a comprehensive analysis for all the years of its existence (1860-1917), as it was one of the means of influencing the formation of public opinion of a wide audience and is a very informative source for studying the cultural and educational activities of the Orthodox Church.

В умовах широкого розгортання реформи освіти в Україні актуалізується проблема вивчення історичного досвіду проведення подібних перетворень. А так як одним із складників успішного реформування є готовність суспільства та підготовленість громадської думки, актуалізується ще й питання впливу на громадську думку. Чинників впливу є чимало, але одним з дієвих завжди була періодична преса. Тому звернення до питання висвітлення у найпоширенішому церковному щотижневику проблем підготовки учителів початкових шкіл для простого люду – церковнопарафіальних – є цілком вмотивованим.

Означені у назві статті 60-ті роки XIX ст. були часом початку важливих реформ, лібералізації суспільного життя, що зумовлювало створення густої мережі початкових шкіл на території Київської губернії – єпархії, яка за показником поширення народної освіти випередила усі губернії тодішньої Російської імперії. Швидкі темпи поширення шкільництва ставили на порядок денний питання, які потребували негайного вирішення. Серед них: питання відомчого підпорядкування початкових шкіл, підготовки учителів, матеріального забезпечення шкіл тощо. Ці питання обговорювалися і широким загалом, і в урядових колах, а відтак знаходили відображення на шпальтах періодичних видань.

В Київській єпархії 1860-х років виходило науково-богословське щомісячне видання «Труды Киевской Духовной Академии», часописи «Киевские епархиальные ведомости», «Воскресный день», «Церковно – общественная мысль» та інші, але найширшу аудиторію мало «Руководство для сельских пастырей». Цю аудиторію складало сільське духівництво, яке мало найтісніший безпосередній зв'язок з народними масами, користувалося в них довірою і, по суті, було єдиним керівни-

ком духовного життя на селі. Це було щотижневє видання, що упродовж 57-ми років (1860-1917 рр.) виходило при Київській духовній семінарії. На його сторінках публікувались матеріали і для священнослужителів, і для парафіян. Це різного роду настанови і поради для богослужіння, для здійснення таїнств, для спілкування з вірянами, іновірцями, старовірами, сектантами; статті високого наукового рівня Г. Булашева, П. Озирецького, П. Поспелова та ін.; фольклорні матеріали тощо. В усі роки свого існування щотижневик був ще й своєрідною трибуною обговорення нагальних проблем і викликів часу. Тому цілком закономірним є публікація в ньому матеріалів про формування учительського корпусу в роки поширення церковнопарафіальної освіти.

Як одне з церковних видань в Київській єпархії, «Руководство для сельских пастырей» розглядалося А. Бойко, яка зробила загальну характеристику періодичних видань Православної Церкви в Україні кінця XIX – початку XX століття [1]. Як джерело етнографічних і фольклорних публікацій розглядав цей щотижневик О. Розов [2]. А комплексний аналіз публікацій одного з наймасовіших церковних видань Київської єпархії ще чекає істориків.

Метою ж нашої наукової розвідки є увиразнення питань учительства в початкових народних школах, які піднімалися на сторінках «Руководства для сельских пастырей» у 1860-х роках – в час початку шкільної реформи.

Початкові школи для народу почали з'являтися в Київській єпархії задовго до ліквідації кріпацтва і усвідомлення необхідності поширення освіти серед селянства. У статті «Грамотность и сельские школы», опублікованій у 28-й книжці «Руководства для сельских пастырей» за 1861 рік, зазначалося, що «много шума наделало появление

школ для простого народа». «При первом появлении школ сколько было восторженных тирад во многих газетах и журналах. Теперь жар простыл, восторги утихли, и только в ту или другую газету чья-нибудь холодная рука занесет известие : там-то , тогда-то открыта школа для крестьянских детей, учредителем был священник такой-то ... [3, с.263].

Далі анонімний автор статті аналізує причини втрати інтересу до шкіл у державних селах. Він наводить матеріал з багатьох губерній, в тому числі і по Київській.

Станом на січень 1860 р. в Київській губернії було 33 казенні школи (19 чоловічих і 14 жіночих), в яких навчалось 1129 учнів. На утримання шкіл щорічно витрачалось 4 тис. руб. сребром. Та, не дивлячись на такі витрати, не всі школи мали власні приміщення, низькою була відвідуваність учнів, у деяких школах по три роки учили букваря. У школах не було посібників з граматики, з нотного співу, в 11 –ти школах не було ніяких книг для читання. Причини такого стану справ полягали у тому, що : «Школы эти явились (в 1843 г.) не как потребность народа, а как воля и приказ начальства; народ посмотрел на них, как на новую казенную повинность, которых и без того у него было много и от которых он рад извернуться. Посему-то народ не имеет никакого сочувствия к школе, -она существует для него, как существуют сельское управление и расправа, волость, округ, которые он старается обходить в своих собственных интересах» [3, с.284]. До того ж, зазначав автор,- керують школами ті самі чиновники, які загалом керують селянами в державних селах; вони так само відносяться до шкільництва як і до положень про збір податків, розподіл земель, про корчемство тощо.

Що стосується становища учителя в державних початкових народних школах, то автор теж не шкодував темних фарб для його змалювання. Зокрема, він писав : «Учитель в них ограничен, ему не дано свободы в выборе метода преподавания того или другого предмета, не дано возможности выписать то или другое руководство, ту или другую книгу для чтения, по своему желанию; не дано права входить с педагогическими записками, требованиями изменений, улучшений; его охота не находит никакого сочувствия и пособия в окружающей его среде, которую заправляют чиновники округа –головы и писаря» [3, с.284].

Значно кращим був стан справ зі школами, які відкривало парафіяльне духовенство Київської єпархії. Автор статті зазначає, що «заботами высокопреосвященных митрополитов, сперва Исидора, потом Арсения, к концу 1860 года открыто было

здесь около тысячи школ при сельских церквах» [3, с.284].

У посторінковому посиланні чи то автор, чи редакція щотижневика наводить точнішу статистику церковного шкільництва, зазначаючи, що в Київській єпархії 1859 року при сільських церквах діяло 150 шкіл, в яких навчалось 3598 учнів (2933 хл. і 665 дівчаток.). А в 1860 р. шкіл діяло 885 з 16500 учнями (13670 хл. і 2860 дівчат.). Такі дані, як офіційні, були взяті з «Киевских епархиальных ведомостей».

Підкреслюючи піклування єпархіального керівництва церковними школами, автор статті зазначав, що в 1861 р. у кожному повіті з священників були призначені спостерігачі за школами та їх помічники, які були зобов'язані не тільки виконувати роль посередників між школами і єпархіальним начальством, а й сприяти матеріальному забезпеченню шкіл. Обов'язки спостерігачів були викладені в «Инструкции наблюдателю церковных сельских школ в Киевской епархии», опублікованій у 15-й книжці «Руководства для сельских пастырей» за 1861 рік [4, с.390-392].

У відповідності з «Інструкцією ...» повітовий спостерігач за церковними школами повинен був сприяти священникам у належному утриманні шкіл, у відкритті нових, виявляти недоліки і разом з Духовними правліннями їх ліквідувати. До компетенції спостерігачів віднесено вибір методів та прийомів навчання. Так, у 3-му параграфі інструкції прописувалось, що вони мали право «по усмотрению своему, вводит в училищах как простое учительское учение, так и взаимное обучение с тем, чтобы при всяком образе обучения сохранились: благоприличие, порядок и скромность» [4, с.390].

Учителі були зобов'язані «иметь некоторое снисхождение к грубости и невежеству детей, но не должно ослаблять их худым навыкам, например никак не дозволять безобразного крику, брани и тому подобное. Учение начинать и оканчивать молитвою» [4, с.390]. Учителям заборонялось застосування будь-яких тілесних покарань. «Их обхождение с детьми должно быть отеческое, кроткое. Если случится нужда взыскать с ученика строго, то предоставлять наказание произвесть самим родителям» [4, с.391].

Запровадженою в Київській єпархії «Інструкцією ...» започатковувалось зобов'язання парафіяльного духовенства опікуватись початковими школами. У 1860-х роках така норма переважала і у практичній площині, і у громадській свідомості. Але дискусії з приводу учительства духовенства продовжувалися, що знаходило відображення на

сторінках єпархіального щотижневика.

В одній із заміток зазначалося, що з відкриттям початкових шкіл у селах відразу постало питання про забезпечення їх учителями. Шукаючи відповіді на нього, одні говорили, що сільське духовенство з семінарською освітою не здатне до вчителювання, і намагалися відтіснити його від освітянських справ. Інші, наполягаючи на тому, що селянам потрібні, перш за все, практичні знання, теж не уявляли священників у ролі учителів. А ще інші, виходячи із завдання освіти, відповідь давали таку: «Если образование крестьян должно прежде всего направляться к тому, чтобы сделать из них добрых и честных граждан, нравственных и полезных деятелей общества, то представителями народного образования в этом направлении могут быть единственно священники, как люди, призванные к этому делу и по своему сану могущие влиять на народ» [5, с.175]. А так як саме виховання християнина визначалось основним завданням освіти народу, то наставниками в сільських школах могли бути тільки «люди окончившие полный курс духовного образования в заведениях специально для того назначенных и из детства готовящиеся быть пастырями и учителями народа. Это нравственный долг, это – область деятельности духовенства» [5, с.179]. Таке розуміння ролі духовенства в справі освіти народу автор статті вважав цілком закономірним.

А звинувачення духовенства у відірваності від народу і «что у него и язык мертвый, и само оно неспособно ни к чему живому и деятельному» [5, с.180], автор статті пояснював тим, що сільське духовенство просто нічим особливим не відзначалося в суспільному житті, так як не було відповідних умов, тобто суспільних викликів. «Приходской священник наш не принимал участия в жизни народа, не говорил с ним живым языком. Спросите прежде, была ли жизнь у нашего простого народа до настоящего времени, хотел ли он искренно, чистосердечно слушать своего пастыря? Стесненный крепостными отношениями, думал ли он о грамотности, приходила ли ему в голову мысль о обучении своих детей грамоте?» [5, с.181]. А далі ще чіткіше: «Наш священник был мертвым и отсталым, потому что мертва и отстала была та среда, в которой он жил и действовал. Он говорил мертвым семинарским языком, не выходил из схоластических приемов школы, потому что не пробудилась еще жизнь в том обществе, в той среде, для которых должно было изошряться наше слово, исправляться наш метод» [5, с.182].

«Руководство для сельских пастырей» ознайомлювало громадскість з різними підходами до

вирішення питання підготовки учителів для початкових шкіл. На його шпальтах публікувались огляди проектів відкриття педагогічних навчальних закладів, авторами яких були і світські особи, і духовенство. В одній з таких публікацій, як відповідь на питання «де взяти учителів для сільських народних шкіл», наводились роздуми про це протоієрея Володимирської єпархії Єфимія Остромисленського, який твердив, що «сельские священники, а равно и причетники, за многими своими обязанностями, не могут исключительно на себя одних принять должности сельских учителей, и что для успешности дела народного образования необходимо поставить других учителей» [6, с.351]. Для їх підготовки протоірей Є. Остромисленський пропонував спільними силами світської і духовної влади відкривати педагогічні училища з 7-8-річним терміном навчання, в яких навчалися б діти духовенства, які не вступили до духовних семінарій.

Критичні зауваження на цей проект були висловлені Золотовим і зводились вони до такого: так як на підготовку вчителя за 7-8 років навчання доведеться витратити до 900 руб., то виникає питання про джерела фінансування; до появи першого випуску учителів доведеться чекати 8 років, а хто ж буде навчати сільських дітей у цей час. Та й дочекавшись підготовлених учителів, доведеться вирішувати питання про оплату їх праці, про приміщення для шкіл та їх оснащення та утримання.

Золотову більше імпував проект мирового посередника першої дільниці Петергофського повіту Лилієнфельда, який був поданий до комітету грамотності 1860 року. Автор проекту пропонував влаштовувати волосні училища в будинках волосних правлінь чи волосних судів, що відкидало потребу будівництва шкільних приміщень. Учительські обов'язки в таких школах пропонувалося покласти на волосних писарів чи діловодів, що відразу ж вирішило б питання створення учительського корпусу. А Закон Божий викладали б найближчі до училищ священники, що входить у їх пастирські обов'язки. За твердженням Золотова, саме такий проект «по своїй простоте и безыскусственности, единственно применим и удобен для осуществление в настоящее время, при скорейшем вспомоществовании делу народного образования» [6, с.353].

Продовжуючи огляд запропонованих комітетом грамотності проектів, «Руководство для сельских пастырей» порівнює проекти Лилієнфельда і Беляєва. Автор останнього теж підтримував твердження, що самі тільки священники не в змозі взяти на себе усі учительські обов'язки. А відтак,

пропонував до учительства залучати причетників. Але так як переважну більшість причетників склали тоді виключені з семінарій та духовних училищ, - за словами Беляєва, - «люди неспособные учительствовать» [6, с.355], то він запропонував замінити таких учителів-причетників випускниками семінарій. До того ж, пропонував, щоб архиєреї не висвячували в священники чи диякони випускників семінарій до тих пір, поки вони не прослужать двох-трьох років дячками чи паламарями і водночас учителями початкових шкіл.

Такий підхід Беляєва до формування учительського корпусу був підданий критиці за те, що «учительскую должность в народных школах он хочет сделать обязательною для воспитанников семинарии. Всякое обязательство ... располагает только к формальному отношению к делу, а не искреннему и добросовестному его выполнению» [6, с.356]. Дописувач «Руководства для сельских пастырей» навів висловлювання професора тульської семінарії А. Іванова про те, що пропозиція Беляєва про заміну малоздатних учителів – причетників випускниками семінарій є «практически неисполнимая, принудительная, и потому не обещающая добрых последствий» [6, с.356].

Досить детальному аналізу були піддані проекти Лилієнфельда та Беляєва, причому виділялись і недоліки, і позитивне. Та все ж більше схвальних слів отримував проект Беляєва. Наголошувалось, що випускники духовних семінарій, за умов недостатньої кількості вакантних священницьких місць, звиклися з думкою про причетницьку і учительську службу як щабель до рукопокладення на священство. Висловлювалась впевненість, що молоді вихованці семінарій виконуватимуть причетницькі і учительські обов'язки старанно, так як будуть розуміти, що це своєрідне випробування перед висвяченням в сан. До того ж, народ звик до учителювання причетників. У дячку він здавна бачив учителя грамоти і наставника своїх дітей. А якщо причетницькі місця посідатимуть випускники духовних семінарій, то народ ще з більшою повагою повернеться до вчителів – членів церковних притчів.

Аргументами на користь такого шляху вирішення питання забезпечення народних шкіл учителями називались такі чинники: народ бажав мати школи у своїх селах; парафіяльні священники просили собі помічників – учителів для викладання інших предметів окрім Закону Божого; у разі гарантій матеріального забезпечення сільських учителів-причетників та просування їх по службі, випускники духовних семінарій «изъявят желание поступать на должность сельских учителей» [6, с.362] і питання формування учительського

корпусу буде вирішене.

Продовжувалось обговорення і такого питання: кому доручити виховання народу. Хоч на практиці воно мало відповідь: окрім священно – і церковнослужителів початковою освітою народу займалися люди різних станів і звань. А відтак, питання зводилось не до того кому доручити виховання, а під чий контроль його віддати. В обнародованому проекті про народні училища відповідь на це питання давалась така: учителів для народних шкіл готувати у спеціальних учительських інститутах, а управління школами передати міністерству народної освіти. Але більшістю сільських народних шкіл відало духовенство, до нього звертались селяни при необхідності відкриття школи чи найму світських вчителів тощо. Тому це породжувало сумніви у добросовісності учителів з духовенства.

Дописувач «Руководства для сельских пастырей» частково погоджувався, що «сельские наши пастыри не могут принять на себя выполнения всех обязательств по делам народных сельских школ; допустим, что для более успешного и более правильного образования народа нужно приготовление особых учителей в учительских институтах. При всем этом, для нас непонятны та подозрительность и то недоброжелательство, с которым часто встречается светская литература каждое действие нашего сельского духовенства; мы не видим здесь еще причины, почему бы нужно было наше сельское духовенство сдвигать с того места, которое оно занимает в настоящее время при сельских школах, по желанию народа» [7, с.388]. Він апелює до зарубіжного досвіду визначення суспільного статусу парафіяльного духовенства, зокрема у частині відношення духовенства до народних шкіл. Наводить приклад Швеції, де навіть підготовка учителів для народних шкіл перебуває у віданні духовного відомства.

Тому, з урахуванням місцевої практики піклування духовенства освітою своїх парафіян і зарубіжного досвіду піднесення ролі пастиря в усіх справах своєї пастви, автор цитованої статті пропонує компромісний варіант вирішення питання керівництва освітою народу. Він пропонує: «Пусть наше сельское духовенство станет в такое же отношение к нуждам и потребностям своих пасомых, в каком находится духовенство на западе. Пусть оно является везде первенствующим и руководящим. В школе пусть наш сельский священник будет первым ее начальником и руководителем; пусть он заведывает ходом преподавания, наблюдает за порядком и благоустройством школы, дает отчет о школе. В свою очередь министерство народного просвещения пусть устроит особые институты учительские, пусть

приготовляет способных учителей; но выбор и принятие этих учителей нужно предоставить сельской общине, по согласию с священником. Устройство школ, введение в них порядка, численность преподавания предметов также нужно предоставить заботам самого сельского общества, при главном участии духовенства» [7, с.390]. Основою компромісу пропонувалась паритетність між духовенством і міністерством в освітній сфері.

Дискусії про роль духовенства в освіті народу велися на сторінках «Руководства для сельских пастырей» упродовж усього означеного десятиріччя. І статті із заголовками типу «К толкам об участии духовенства в деле народного образования» (1862, №18), «Пределы участия приходских священников в деле народного образования» (1865, №2), «Священник как народный учитель» (1865, №16) продовжували з'являтися у єпархіальному щотижневику до 1866 року, аж коли не з'явилися натяки на їх абсурдність.

Один з дописувачів «Руководства для сельских пастырей» - священник І.Г. – з долею іронії наголошував: «Часто случается, что известный вопрос положительно решен, и, со всем своим процессом и окончательным решением, сдан, так сказать, в архив; остается только усвоить его решение и руководствоваться им, как правилом в известном случае, а посмотришь, здесь или там опять поднимается спор, с представлением тех же недоумений, несогласий по тому же самому предмету» [8, с.329]. До таких питань автор доволі розлогої публікації у єпархіальному щотижневику відносить питання про те, хто може і повинен бути наставником і керівником у справі народної освіти. Найбільше здивування у нього викликає те, що подібні питання піднімаються на сторінках педагогічної преси тоді, коли на практиці православне духовенство уже показало готовність і спроможність поширювати освіту серед народу. Тому він вважає недоречним і не зрозумілим звернення до питання у такій постановці.

Звернення єпархіального щотижневика до питань учителювання духовенства у 1867 - 1868 роках знаходило вияв у публікаціях про методику навчання сільських дітей. В першу чергу йшлося про викладання Закону Божого, чому було присвячено десятки публікацій. Методичні настанови давались і у формі листів до сільського духовенства. Так, у річному комплекті «Руководства для сельских пастырей» за 1867 рік міститься шість публікацій під загальною назвою: «О народном образовании. Письма к сельскому священнику» [9], які є загальними настановами для священника-учителя. Право духовенства на вчителювання та керівництво

початковою освітою народу було визнане, на сторінках церковної преси публікувались матеріали про успіхи церковного шкільництва, статистичні звіти свідчили про функціонування широкої мережі парафіяльної освіти. У двох книжках щотижневика за лютий місяць 1868 року був опублікований матеріал «О предоставлении лицам духовного звания прав на получение ордена св. Анны 3-й степени за труды по народному образованию» [10], у якому підкреслювалась роль духовенства у поширенні початкової освіти народу.

Але наприкінці 1860-х-у 70-ті роки знову набуло гостроти протистояння між духовним і державним освітніми відомствами з питання відомчого підпорядкування початкових шкіл. У зв'язку з цим відновилась дискусія про учителювання духовенства та завідування православними священниками початковими школами. І під кінець 1869 року у чотирьох номерах «Руководства для сельских пастырей» опубліковано дискусійний матеріал під таким заголовком: «Почему за духовенством не оставляют сельских училищ» [11]. Але висвітлення подальшого перебігу дискусії виходить за хронологічні межі даної статті.

Таким чином, одне з найпоширеніших видань Київської єпархії – «Руководство для сельских пастырей» - уже в перше десятиріччя свого існування заявило про себе як про активного учасника обговорення важливих суспільних питань. У 60-ті роки XIX ст. одним з таких питань було вирішення проблеми відомчого підпорядкування початкових народних шкіл та їх кадрового забезпечення. Дискусії, що велися у суспільних колах навколо питання учительства парафіяльного духовенства, знаходили відображення у періодичній церковній пресі. Аналіз публікацій про участь священників і членів парафіяльних притчів, як і світських осіб, у поширенні початкової освіти свідчить, що єпархіальний щотижневик для сільських пастирів високо оцінював вклад православного духовенства в освіту народу. Це відповідало загальній оцінці освітньої діяльності Православної Церкви у зазначений час. У наступне десятиріччя духовенство витіснялося зі сфери початкової освіти, це стало предметом обговорення в суспільстві, а відтак публікації в щотижневику набирали іншого характеру.

А загалом, «Руководство для сельских пастырей» як церковне періодичне видання Київської єпархії, потребує комплексного аналізу і як засіб впливу на формування громадської думки з багатьох важливих питань, і як джерело вивчення історії освіти і культурно-освітньої діяльності Православної Церкви.

Джерела та література

1. Бойко Алла. Періодичні видання Православної Церкви в Україні кінця XIX – початку XX ст. / Алла Бойко. –К., 2004. – 80 с.
2. Розов А.Н. Этнографические и фольклорные материалы на страницах журнала «Руководство для сельских пастырей» (1860 – 1917 гг.). Аннотированный тематико –библиографический указатель / Ист.: <http://www.ruthenia.ru/folklore/rozov1.htm>, 2005 г.
3. Грамотность и сельские школы // Руководство для сельских пастырей (далі –РдСП).- 1861. -№ 28. –С. 262 - 289 .
4. Инструкция наблюдателю церковных сельских школ в Киевской епархии // РдСП. – 1861. - №15. – С. 390 – 392.
5. С. С-кій. Взгляд на занятия священников в сельских школах // РдСП. – 1862. - №6. – С . 175 – 183.
6. С. С-кій. Обзор замечательнейших мнений о приготовлении учителей для сельских школ вообще // РдСП. – 1862. - №11. – С. 350 – 364.
7. С.С. По вопросу о народных учителях // РдСП. – 1862. – №45. – С. 382 – 393.
8. Священник І.Г. Несвоевременное недоразумение о том, кому быть учителем в народных школах // РдСП. – 1866. – №26. – С. 329 – 339.
9. О народном образовании. Письма к сельскому священнику // РдСП. – 1867. - №33; 35; 37; 39; 41; 42.
10. О предоставлении лицам духовного звания прав на получение ордена св. Анны 3 – й степени за труды по народному образованию // РдСП. – 1868. – №4 – 6.
11. Почему за духовенством не оставляют сельских училищ // РдСП. – 1869. – №46; 47; 48; 49.